

Λειτουργίες της αγοράς εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός

ΜΑΡΙΑ ΚΕΤΣΕΤΖΟΠΟΥΛΟΥ – ΝΙΚΟΣ ΜΠΟΥΖΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ. Η αγορά εργασίας συμβάλλει αμφίδρομα στην εμφάνιση και διατήρηση του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω της απομάκρυνσης ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων από την απασχόληση και μέσω της «παραγωγής» χαμηλών εισοδημάτων για ένα τμήμα των απασχολούμενων.

Στη μελέτη εξετάζονται διαχρονικά το φαινόμενο της ανεργίας και οι διαρθρωτικές μεταβολές στην απασχόληση με σκοπό τη διερεύνηση της συμβολής τους στην αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η ανάλυση έδειξε ότι οι πλέον ευάλωτες ομάδες είναι: οι νέοι άνεργοι, οι μακροχρόνια άνεργοι, οι διαρρέυσαντες από την υποχρεωτική εκπαίδευση, οι γυναίκες εργάτριες σε κλάδους με χαμηλές αποδοχές, το ξένο παράνομο εργατικό δυναμικό και οι επαναπατριζόμενοι ομογενείς.

Η ακριβής στοχοθέτηση των παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας θα πρέπει να είναι ο κύριος άξονας της πολιτικής.

Labour Market Function and Social Exclusion

MARIA KETSEJOPOULOU – NIKOS BOUZAS

ABSTRACT. *The functioning of the labour market can be seen as both the cause and the effect of the existence and perpetuation of social exclusion, through the displacement of certain population groups from employment and through the generation of low incomes for a proportion of employees.*

The present study examines the evolution of unemployment and the structural changes of employment, in order to investigate their contribution to the increase of poverty and social exclusion. The analysis shows that the most vulnerable groups include the young unemployed, long-term unemployed, school leavers, women working in economic branches with low pay and finally the foreign illegal labour force and repatriated Greeks.

The accurate targeting of labour market interventions must be the main priority for policy decisions.

Εισαγωγή

Το βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των ομάδων ή ατόμων που κρίνονται αποκλεισμένες από τον ομαλό, κανονικό τρόπο ζωής είναι η απομόνωσή τους από τους βασικούς κοινωνικούς μηχανισμούς που παράγουν ή διανέμουν τους κοινωνικούς πόρους. Ο κοινωνικός αποκλεισμός φαίνεται σαν κατάσταση ταυτόχρονης, προσωρινής ή μη, αποξένωσης του ατόμου από την αγορά εργασίας, την οικογένεια και το κοινωνικό του περιβάλλον, καθώς και από το μηχανισμό που έχει αναπτύξει το Κράτος για την προστασία και τη φροντίδα των πολιτών (Karantinos, 1990).

Ο εκτοπισμός ενός ατόμου από την αγορά εργασίας συνδέεται με την απουσία εισοδήματος από απασχόληση. Το φαινόμενο αυτό, παρόλο που δεν είναι αρκετό για την ταξινόμηση του ατόμου στους κοινωνικά αποκλεισμένους, ωστόσο αποκτά ξεχωριστή σημασία, επειδή υποδηλώνει αυξημένο κίνδυνο για την εμφάνιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η αγορά εργασίας είναι η σφαίρα στην οποία αφενός κατανέμεται το υπάρχον εργατικό δυναμικό στις διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες και αφετέρου προσδιορίζεται το ύψος του μισθού της εργατικής δύναμης. Οι δύο βασικές αυτές λειτουργίες της αγοράς εργασίας προδιαγράφουν τους παράγοντες οι οποίοι μπορούν να οδηγήσουν ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού στο χώρο των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων ή ομάδων. Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της αγοράς εργασίας και της κοινωνίας γενικά είναι η ανεργία, το γεγονός δηλαδή ότι η αγορά αδυνατεί να απορροφήσει το σύνολο των ατόμων που μπορούν και ζητούν να απασχοληθούν. Βρισκόμαστε μπροστά στο φαινόμενο της επιμονής της ανεργίας σε σχετικά υψηλά επίπεδα και της αυξανόμενης διάρκειάς της. Οι επιπτώσεις της ανεργίας στην οικονομία και την κοινωνία είναι αναμφισβήτητες και οι προεκτάσεις αυτού του φαινομένου αποκτούν έντονο κοινωνικό χαρακτήρα. Γι' αυτό το λόγο η καταπολέμησή της αποτελεί ταυτόχρονα συστατικό στοιχείο τόσο της οικονομικής, όσο και της κοινωνικής πολιτικής.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η διαχρονική μελέτη του φαινομένου της ανεργίας και των διαρθρωτικών μεταβολών στην απασχόληση, καθώς και η καταγραφή της πολιτικής στο χώρο της αγοράς εργασίας

θα μας επιτρέψει τον εντοπισμό των ομάδων που είναι περισσότερο εκτεθειμένες στο κίνδυνο της ανεργίας και κατ' επέκταση είναι πολύ πιθανό να βρεθούν στο χώρο της φτώχειας, ακόμα και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Άλλα συστατικά στοιχεία που συμβάλλουν στην αύξηση του κινδύνου για την εμφάνιση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η υποαπασχόληση, η ετεροαπασχόληση, η αποχώρηση από το εργατικό δυναμικό λόγω μακροχρόνιας ανεργίας, η χαμηλά αμοιβόμενη απασχόληση καθώς και οι τάσεις στη διανομή εισοδήματος και στη φτώχεια οι οποίες υποδηλώνουν τις μεταβολές στο συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων σε βάρος των αδύναμων κοινωνικοοικονομικών ομάδων του πληθυσμού. Όταν συζητάμε για κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες ή άτομα είναι χρήσιμη αυτή η πλατιά θεώρηση του προβλήματος, διότι τα προαναφερόμενα φαινόμενα μπορούν να αποτελέσουν παράγοντες που ενισχύουν τη δυναμική του κοινωνικού αποκλεισμού.

Το υπό μελέτη θέμα θα στηριχθεί κυρίως στα στατιστικά στοιχεία των Ερευνών του Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ και θα καλυφθεί το χρονικό διάστημα της τελευταίας δεκαετίας, που επιτρέπει την παρουσίαση των διαρθρωτικών μεταβολών οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στην αγορά εργασίας.

Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην ανάλυση των τάσεων στην απασχόληση και στην ανεργία κατά το χρονικό διάστημα 1988-1992 και αυτό γιατί είναι αποδεκτό ότι οι πλέον πρόσφατες εξελίξεις και οι πολιτικές αντιμετώπισής τους επηρεάζουν άμεσα τις προοπτικές των βραχυχρόνιων –τουλάχιστον– μελλοντικών εξελίξεων.

Στην πρώτη ενότητα αναλύονται οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας –οι μεταβολές της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης και ανεργίας– με σκοπό αφενός να αναδειχθεί η επίπτωση των εξελίξεων αυτών στις πιθανότητες αύξησης των περιπτώσεων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και αφετέρου να δημιουργηθεί μια εικόνα για τις ομάδες του εργατικού δυναμικού, για τις οποίες ο κίνδυνος για την εμφάνιση του εξεταζόμενου φαινομένου είναι μεγαλύτερος.

Το δεύτερο μέρος αναφέρεται σε μερικές βασικές κατηγορίες του εργατικού δυναμικού, οι οποίες κατέχουν μειονεκτική θέση στην αγορά εργασίας και επομένως είναι περισσότερο εκτεθειμένες στο κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ακολουθεί σύντομη περιγραφή της πολιτικής που εφαρμόζεται στη χώρα στα πλαίσια της «κοινής» κοινοτικής πολιτικής για τη βελτίωση της απασχόλησης και της καταπολέμησης της ανεργίας.

Τέλος, εκφράζονται μερικές συμπερασματικές παρατηρήσεις και προτάσεις για μελλοντική πολιτική.

1. Οι πρόσφατες εξελίξεις στην αγορά εργασίας

Τα χαρακτηριστικά και τα προβλήματα της ελληνικής αγοράς εργασίας αντανakλούν, σε μεγάλο βαθμό, τις ιδιαιτερότητες της οικονομίας, την ιδιομορφία τόσο του πρότυπου ανάπτυξης όσο και της κοινωνικής δομής και είναι αποτέλεσμα βασικών επιλογών της πολιτικής, η οποία εφαρμόστηκε στη χώρα. Τα προβλήματα του «ελληνικού» πρότυπου που υπήρχαν για μεγάλο χρονικό διάστημα και υπάρχουν ακόμα σε μεγάλο βαθμό εντοπίζονται στους τομείς της τεχνολογίας και τις διάρθρωσης της παραγωγής, των εξωτερικών συναλλαγών και των εργασιακών σχέσεων. Η τεχνολογική καθυστέρηση, η απουσία κλάδων που «παράγουν» τεχνολογικές γνώσεις, η δαπανηρή οργάνωση της παραγωγής, η αδυναμία δημιουργίας μιας σταθερής και συνεχώς διευρυνόμενης βιομηχανικής βάσης και η κυριαρχία μονάδων παραγωγής μικρού μεγέθους αφορούν και τη σημερινή συγκυρία (*Λινάρδος - Ρυλμόν*, 1992). Η κατάσταση στασιμοπληθωρισμού, στην οποία εισέρχεται η ελληνική οικονομία μετά το 1974 και συνεχίζει μέχρι σήμερα, επηρεάζει και την αγορά εργασίας, στην οποία πλέον εκδηλώνεται ανοιχτή κρίση.

1.1. Εξέλιξη του εργατικού δυναμικού

Η χρησιμοποίηση του παραγωγικού συντελεστή «εργασία» και η συμμετοχή του στην παραγωγική διαδικασία είναι φυσικό να αποτελούν αντικείμενο παρακολούθησης διότι βοηθάνε στην ερμηνεία των τρεχουσών εξελίξεων, αλλά και στην πρόβλεψη των μελλοντικών μεταβολών και στο σχεδιασμό των πολιτικών απασχόλησης.

Το εργατικό δυναμικό αποτελεί τη βάση της συνολικής προσφοράς εργασίας. Οι βασικοί παράγοντες που προσδιορίζουν το εργατικό δυναμικό μιας χώρας είναι το μέγεθος του πληθυσμού, η σύνθεση των

ομάδων ηλικιών, η εξέλιξη της μετανάστευσης και παλλινόσκτησης, καθώς και το ποσοστό συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό.

Στην παρούσα εργασία, λόγω της περιορισμένης έκτασης της, δεν εξετάζονται αναλυτικά οι μεταβολές όλων των μεταβλητών. Κύρια εξέλιξη, όσον αφορά τη σύνθεση του πληθυσμού παραγωγικής ηλικίας, είναι η συνέχιση της δημογραφικής γήρανσης. Η αύξηση του μερίδιου του ηλικιωμένου εργατικού δυναμικού (ηλικίας 55 ετών και άνω) θέτει μια προτεραιότητα για τις πολιτικές εκπαίδευσης, κατάρτισης και καταπολέμησης της ανεργίας, φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Υπονοεί ότι η ανανέωση των δεξιοτήτων στην αγορά εργασίας θα πρέπει να προέλθει, ολοένα και περισσότερο, από το ενήλικο τμήμα του εργατικού δυναμικού (Καραντινός, 1990).

Ο πληθυσμός 14 ετών και άνω αυξήθηκε κατά 5.7% για την περίοδο 1988-1992 (Πίνακας 1). Στην ίδια περίοδο το εργατικό δυναμικό παρουσιάζει συνολικά αύξηση 1.8% με διαφοροποίηση των δύο φύλων (1.6% για τους άνδρες και 2.3% για τις γυναίκες).

Ο ρυθμός συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μειώθηκε κατά 3.7% (Πίνακας 2), όπου μεγαλύτερη είναι η μείωση της συμμετοχής των ανδρών (4.6%), και έτσι από 66.58% το 1988 αποτελεί το 63.54% το 1992. Η μείωση της συμμετοχής των γυναικών είναι μικρότερη (από 35.16% σε 34.23%) για την ίδια περίοδο. Το ποσοστό αυτό συμμετοχής, σύμφωνα με εκτιμήσεις των Ηνωμένων Εθνών, το 1984 ήταν στην Ελλάδα (60.9%) μικρότερο από όλες τις άλλες χώρες της ΕΟΚ (όπου κυμαίνονταν μεταξύ 61.1% και 79.5% εκτός από την Ισπανία), πράγμα που σημαίνει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν σημαντικά περιθώρια διεύρυνσης της προσφοράς εργασίας και αύξησης του βαθμού οικονομικής αξιοποίησης του ανθρώπινου παράγοντα.

Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, παρά τη μείωση μετά την περίοδο 1988-1992, παρουσιάζει αυξητική τάση την τελευταία δεκαετία, αν και ακόμα, σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΟΚ, παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Στην αύξηση αυτή συμβάλλουν κάποιοι μακροχρόνιοι παράγοντες, όπως η αναστροφή της εξωτερικής μετανάστευσης και η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των νέων γυναικών.

Επίσης η νομοθεσία περί ισότητας των δύο φύλων, τα μέτρα για την απασχόληση των γυναικών, αλλά και η πρόσφατη οικονομική κρίση, όπου τα νοικοκυριά προσπαθούν να κρατήσουν ανέπαφο το

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πληθυσμός 14 ετών και άνω κατά κατάσταση απασχόλησης και φύλο, 1988 και 1992

	1988			1992			1988-92 +%		
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
Πληθυσμός	7907,4	3756,4	4151,0	8361,1	3999,2	4361,9	5,7	6,5	5,1
Εργ. Δυναμικό	3960,7	2501,3	1459,5	4034,3	2541,2	1493,2	1,8	1,6	2,3
Απασχολούμενοι	3657,4	2379,7	1277,7	3684,5	2403,2	1281,3	0,7	1,0	0,3
Άνεργοι	303,4	121,7	181,7	349,8	137,9	211,9	15,3	13,3	16,6

Σημείωση: Τα στοιχεία του 1992 είναι τελευταία προσωρινά στοιχεία.

Πηγή: ΕΣΥΕ Έρευνες Δυναμικό, αντιστοιχούν επόν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Δείκτες αγοράς εργασίας κατά φύλο, 1988 και 1992

	1988			1992			1988-92 + %		
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
Ρυθμός συμ- μετοχής στο εργ. δυναμικό	50.08	66.58	35.16	48.25	63.54	34.23	-3.7	-4.6	-2.7
Λόγος απασχόλησης /πληθυσμού	46.25	63.35	30.78	44.06	60.09	29.37	-4.7	-5.2	-4.6
Ποσοστό ανεργίας	7.66	4.86	12.45	8.67	5.42	14.19	13.2	11.5	14.0

Σημείωση: Υπολογισμοί δικό μας.

Πηγή: Πίνακας 1.

βιοτικό τους επίπεδο με φυσικό επακόλουθο την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας, επιδρούν θετικά στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Η μεταβολή αυτή έχει σοβαρές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας, δεδομένου (όπως θα φανεί και πιο κάτω) ότι οι γυναίκες είναι μία από τις ομάδες που είναι περισσότερο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της ανεργίας και τις χαμηλές αποδοχές όταν εργάζονται. Κατά συνέπεια, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός σε ορισμένες περιπτώσεις πλήττουν σε εξαιρετικά υψηλά ποσοστά γυναίκες που αντιμετωπίζουν οξυμένα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα (π.χ. μονογονεϊκές οικογένειες με αρχηγό γυναίκα κ.λπ.). Έτσι, προκύπτει ανάγκη για σχεδιασμό και εφαρμογή της πολιτικής απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες ενός διευρυνόμενου γυναικείου εργατικού δυναμικού.

1.2. Μεταβολές και χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας

Η αργή και μικρή οικονομική ανάπτυξη που εμφανίζει η Ελλάδα μετά το 1974 συνέβαλε στη μικρή σταδιακή αύξηση της ζήτησης εργασίας, η οποία δεν επαρκούσε να καλύψει τη γρήγορη αύξηση της προσφοράς εργασίας, με αποτέλεσμα τη σταδιακή αύξηση της ανεργίας. Τα τελευταία χρόνια ειδικά, αφενός η δύσκολη προσαρμογή της προβληματικής βιομηχανίας, η αναλογική μείωση της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα και η εξάντληση των δυνατοτήτων του δημόσιου τομέα για απορρόφηση εργατικού δυναμικού και αφετέρου η επερχόμενη νέα επιτάχυνση της εξόδου από τον πρωτογενή τομέα και η εισροή ξένου εργατικού δυναμικού αποτελούν βασικές πλευρές της κρίσης στην αγορά εργασίας (Ιωάννου, 1993).

Στην αρχή της δεκαετίας του '90 τα δημόσια ελλείματα θεωρούνται το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα της οικονομίας και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα που άρχισε να εφαρμόζει η κυβέρνηση συμβάλλει, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, στην επιδείνωση της κατάστασης στην αγορά εργασίας. Η κυβερνητική πολιτική και η εισροή ξένου, παράνομου κατά κανόνα, εργατικού δυναμικού από τις βαλκανικές χώρες και την Ανατολική Ευρώπη είναι δύο σημαντικοί παράγοντες για την αύξηση των περιπτώσεων του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια (Karantinos, 1992).

Όπως προαναφέρθηκε, η αργή οικονομική δραστηριότητα έχει αρνητική επίπτωση στις εξελίξεις στην αγορά εργασίας. Το 1990 (σε σχέση με το 1989) η απασχόληση μειώθηκε (με εξαίρεση τις οικοδομήσεις) σε πολλούς οικονομικούς κλάδους: βιομηχανία -0.3%, κυβερνητικές υπηρεσίες -2%, οργανισμοί κοινής οφέλειας -3.8%, τράπεζες -4.5% (Karantinos, 1992). (Τα στοιχεία είναι από την Τράπεζα της Ελλάδος.)

Η απασχόληση στη χώρα, σύμφωνα με τα στοιχεία, κυριαρχείται ακόμα από την αγροτική οικονομία, όπου απασχολείται το ένα τέταρτο του εργατικού δυναμικού -25% το 1988 (Δρακάτος, 1992 και στοιχεία από τους Εθνικούς Λογαριασμούς της Ελλάδας).

Δεδομένου ότι: α) η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από έντονες περιφερειακές ανισότητες και β) στο βαθμό που περιφέρειες με ανεπτυγμένο δευτερογενή και τριτογενή τομέα ανήκουν σε υψηλότερο εισοδηματικό επίπεδο από τις περιφέρειες με δραστηριότητες πρωτογενούς φύσεως, καθώς και ότι η φτώχεια συναντάται περισσότερο στις αγροτικές περιοχές, όπου κατοικεί το 54.4% των φτωχών νοικοκυριών (Κανελλόπουλος, 1986), μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ιδιαιτερότητα αυτή της απασχόλησης «ευνοεί» τον κίνδυνο ανάπτυξης φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού.

Ιδιαίτερα δυσμενής εξέλιξη στην αγορά εργασίας και στην οικονομία γενικά και μία από τις ενδείξεις της αποβιομηχάνισης της χώρας είναι η κάμψη του ποσοστού της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα, ακόμα περισσότερο, στη βιομηχανία. Από 19.2% της συνολικής απασχόλησης το 1981 μειώθηκε σε 18.6% το 1988 (Δρακάτος, 1992 και στοιχεία από τους Εθνικούς Λογαριασμούς της Ελλάδας).

Η βιομηχανική απασχόληση είχε και έχει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ισορροπιών στην ελληνική αγορά εργασίας και ιδιαίτερα της ανεργίας (Ιωάννου, 1993). Η άνοδος του ποσοστού της ανεργίας (στη δεκαετία του '80) συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την επιβράδυνση της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας στη βιομηχανία και την έναρξη απώλειας θέσεων. Οι δυνατότητες επέκτασης της απασχόλησης στον κλάδο φαίνεται να έχουν εξαντληθεί. Σ' αυτό προστίθεται και ο τομέας των «προβληματικών» επιχειρήσεων, ο οποίος έχει αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα επηρεασμού της αγοράς εργασίας. Στις σημερινές συνθήκες η πολιτική εξυγίανσης των επιχειρήσεων αυτών έχει ως αποτέλεσμα, βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον, τη συρρίκνωση του παραγωγικού δυναμικού και την αλλαγή του χάρτη της

βιομηχανικής απασχόλησης με την εξαφάνιση ή συρρίκνωση μεγάλων παραγωγικών μονάδων.

Η κάμψη του ποσοστού της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα γίνεται ακόμα πιο ανησυχητική, αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος από τη συνεχόμενη αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα αφορά προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων. Το «ρουσφέτι» και οι δημόσιες δαπάνες για απασχόληση με σκοπό την αποκατάσταση της εκλογικής πελατείας αποτελούν κεντρικό στοιχείο της ελληνικής αγοράς εργασίας (Ιωάννου, 1993). Μετά τη δεκαετία του '70, η βιομηχανία έπαψε να αποτελεί βασικό χώρο δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας και η επέκταση του δημόσιου τομέα ήταν μία διέξοδος στην ανεργία και την υποαπασχόληση για μεγάλο μέρος εκπαιδευμένου εργατικού δυναμικού. Τα περιθώρια επέκτασης του δημόσιου τομέα έχουν εξαντληθεί και δεδομένων των δημοσίων ελλειμμάτων το ποσοστό της απασχόλησης στον τομέα θα επιτείνει την ανισορροπία στην αγορά εργασίας. Πέρα απ' αυτό, η επικράτηση πολιτικών κριτηρίων στις προσλήψεις στο δημόσιο τομέα, εκτός από το αρνητικό μακροοικονομικό αποτέλεσμα και τη διαιώνιση της γραφειοκρατίας και της αναποτελεσματικότητας, αποτελεί μορφή κοινωνικού αποκλεισμού και παραβίαση των βασικών δικαιωμάτων για εργασία (Karantinos, 1992).

Άλλος ένας παράγοντας ο οποίος συνδέεται άμεσα με τις εξελίξεις στο χώρο του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η δημοσιονομική και εισοδηματική πολιτική στα πλαίσια του σταθεροποιητικού προγράμματος που εφάρμοσε η κυβέρνηση τα τελευταία χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο 1989-1992 το σύνολο των άμεσων και των έμμεσων φόρων του τακτικού προϋπολογισμού αυξήθηκε από 22.5% σε 27.2% του ΑΕΠ. Χαρακτηριστικό για τη χώρα είναι ότι οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι έφεραν και φέρουν το βάρος των σταθεροποιητικών προγραμμάτων και των αναποτελεσματικών συστημάτων φορολογίας, εφόσον συνεχίζουν να καταβάλλουν το 60% περίπου του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων (Στεργίου, 1993).

Η εισοδηματική πολιτική αυτή την περίοδο ήταν εμφανώς περιοριστική, με αποτέλεσμα το ύψος των πραγματικών μισθών να μειώνεται για τρία συνεχόμενα χρόνια – το 1990: -2.7%, το 1991: -6% και το 1992: -10% (Karantinos, 1992).

Μία σημαντική διαπίστωση που γίνεται στην τετραμηνιαία (1ο

τετράμηνο του 1993) έκθεση του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE), όπως και στην ετήσια έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας για το 1992 είναι ότι διευρύνθηκε σημαντικά τα τελευταία πέντε χρόνια η διαφορά ανάμεσα στο κατώτατο και το μέσο ημερομίσθιο στη βιομηχανία. Το IOBE υπολογίζει ότι η σχέση μεταξύ τους μειώθηκε από 74% το 1987 σε 68% το 1992 (*Λινάρδος - Ρυλμόν, 1993*).

Οι τάσεις στη διανομή εισοδήματος υποδηλώνουν τις μεταβολές στον προσανατολισμό της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Η λειτουργική κατανομή του εθνικού εισοδήματος δείχνει ότι το μερίδιο των μισθών ήταν σταθερά αυξανόμενο μέχρι το 1985 (1974: 37.6%, 1981: 47.7%, 1985: 54.9%) αλλά μετά το 1986 η τάση αντιστρέφεται και σημαδεύει μια νέα περίοδο – το 1989 το μερίδιο μειώνεται σε 50.9% (*Ιωάννου, 1993*). Άλλες μελέτες για τη διανομή εισοδήματος και τη φτώχεια επιβεβαιώνουν αυτές τις τάσεις (*Καράγιωργας κ.ά. 1990*).

Σε αυτές τις δυσμενείς εξελίξεις στην αγορά εργασίας πρέπει να προσθέσουμε τα προβλήματα που δημιουργούνται μετά το 1989 με την όλο και περισσότερο εντεινόμενη εισροή ξένου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα από τις βαλκανικές χώρες και την Ανατολική Ευρώπη. Η κρίση στην αγορά εργασίας και η συνεχής αύξηση του ξένου εργατικού δυναμικού (σύμφωνα με τα στοιχεία στη χώρα βρίσκονται περίπου 400.000 αλλοδαποί), το μεγαλύτερο μέρος του οποίου εργάζεται παράνομα, παρέχουν έδαφος για εκμετάλλευση και άνιση μεταχείριση στο χώρο της αγοράς εργασίας. Η ύπαρξη ενός τόσο ευμεγέθους αριθμού κατά κανόνα παράνομα εργαζομένων από άλλες χώρες εκτός του ότι εντείνει την ανεργία του γηγενούς εργατικού δυναμικού και την αύξηση των φαινομένων της ξενοφοβίας και του ρατσισμού, από την άλλη εκτρέφει την παραοικονομία –συνήθως αν όχι κατά κανόνα– με άμεσα ωφελημένους τους εργοδότες και άμεσα ζημιωμένους τους ξένους εργάτες, οι οποίοι διαβιούν σε πλήρη απομόνωση από την κοινωνία και κάτω από άθλιες συνθήκες απολαβών και ζωής (*Καζάκος, 1993*).

Από τις προαναφερόμενες εξελίξεις των τελευταίων ετών τίθεται εύλογα το ερώτημα κατά πόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να οδηγηθούν ολοένα και ευρύτερα τμήματα του εργατικού δυναμικού στο χώρο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

1.3. Ανεργία

Οι αυξανόμενες διαστάσεις και η εμμονή είναι τα χαρακτηριστικά της ανεργίας στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό της ανεργίας υποεκτιμάται σοβαρά λόγω των ιδιαιτεροτήτων της αγοράς εργασίας. Στην Ελλάδα, σε σύγκριση με τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου η μισθωτή απασχόληση είναι η κυρίαρχη εργασιακή σχέση, οι μισθωτοί δεν υπερβαίνουν το 50% του εργατικού δυναμικού, οι αυτοαπασχολούμενοι είναι περίπου 30%, οι εργοδότες 5.5% και τα μη αμοιβόμενα μέλη 14.7%. Οι ορισμοί της ανεργίας που χρησιμοποιούνται για τη συλλογή στοιχείων από τη Στατιστική Υπηρεσία εφαρμόζονται για τη μισθωτή απασχόληση, ενώ στις αγροτικές περιοχές (όπου κυριαρχεί η αυτοαπασχόληση) η καταγραφή των ανέργων παρουσιάζει πολλές δυσκολίες.

Ως συνέπεια, το καταγραφόμενο συνολικό ποσοστό της ανεργίας συνήθως είναι χαμηλότερο από το πραγματικό.

Σύμφωνα με τα πλέον πρόσφατα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της Στατιστικής Υπηρεσίας, ο αριθμός των ανέργων το 1992 ήταν 350.000 και αντιπροσωπεύει το 8.7% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Διαχρονικά, τόσο ο απόλυτος αριθμός των ανέργων, όσο και το σχετικό τους μέγεθος στο εργατικό δυναμικό αυξάνεται κατά την περίοδο 1988-1992 κατά μία ποσοστιαία μονάδα ή κατά 13.2% (βλ. Πίνακα 2).

Το ποσοστό ανεργίας, όπως είναι γνωστό, παρουσιάζει σημαντική διαφοροποίηση κατά βαθμό αστικότητας, η οποία μάλιστα δε μεταβάλλεται διαχρονικά. Η εικόνα που προκύπτει για τις αγροτικές περιοχές είναι, έως ένα βαθμό, παραπλανητική, όσον αφορά το ποσοστό ανεργίας. Τα προβλήματα της απασχόλησης είναι εξίσου οξυμένα, απλώς παίρνουν άλλη μορφή – η χαμηλή παραγωγικότητα, η υποαπασχόληση και τα χαμηλά εισοδήματα είναι συνηθισμένα φαινόμενα στις περιοχές αυτές.

Για την εξέταση των κοινωνικών συνεπειών της ανεργίας, ιδιαίτερη σημασία έχει η σύνθεσή της κατά φύλο και ηλικία. Πρέπει, κατ' αρχήν, να σημειωθεί, ότι η ανεργία δε θίγει με την ίδια ένταση τις διάφορες κατηγορίες του εργατικού δυναμικού. Είναι αναμφισβήτητο

γεγονός ότι οι γυναίκες, οι νέοι και τα άτομα με ειδικές ανάγκες ζουν πιο έντονα το δράμα της ανεργίας. Όσον αφορά την τελευταία κατηγορία, η κατάσταση της όσον αφορά την απασχόληση είναι άγνωστη, όπως άγνωστα είναι και όλα τα στοιχεία που αφορούν τον εν λόγω πληθυσμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι σήμερα τα αρμόδια υπουργεία δεν έχουν επαρκώς διερευνήσει το συγκεκριμένο χώρο, οπότε ακόμη δεν είναι γνωστός ούτε ο ακριβής αριθμός των ατόμων με ειδικές ανάγκες στην Ελλάδα αλλά ούτε και οι ομάδες που συνθέτουν τον πληθυσμό αυτό ανάλογα με κριτήρια όπως π.χ. απασχολησιμότητα, μη απασχολησιμότητα κ.λπ. Έτσι, δεν είναι γνωστές οι δυνατότητες για κατάρτιση και απασχόληση των ατόμων με ειδικές ανάγκες, ενώ ακόμη περισσότερο δεν είναι γνωστός ο αριθμός των ατόμων με ειδικές ανάγκες που απασχολούνται ούτε οι ειδικότητες τις οποίες κατέχουν. Η εμφάνιση από καιρό σε καιρό ορισμένων νομοθετημάτων που αφορούν τη διευκόλυνση της πρόσληψης των ατόμων με ειδικές ανάγκες δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ριζική παρέμβαση και αυτό γιατί αφενός τα συγκεκριμένα άτομα θα πρέπει να διέλθουν από ορισμένα στάδια (π.χ. κατάρτιση, ψυχολογική υποστήριξη, ειδικές υπηρεσίες κ.λπ.), πριν φτάσουν στο στάδιο να είναι έτοιμα για την κάλυψη κάποιας θέσης, και αφετέρου είναι γνωστή η καταστρατήγηση των διατάξεων τέτοιων νόμων από άτομα που δεν εντάσσονται στην κατηγορία των ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Πάντως, ακόμη και εάν εφαρμόζονταν οι νόμοι, μέχρι σήμερα, δεν είναι γνωστός ο αριθμός των ατόμων με ειδικές ανάγκες που απασχολούνται, ενώ υπάρχει η αίσθηση –αν όχι η βεβαιότητα– ότι η ανυπαρξία συνολικής παρέμβασης στο χώρο των ατόμων με ειδικές ανάγκες επιτρέπει την εκμετάλευση του θέματος από επιτήδειους, χωρίς να προσφέρονται ουσιαστικές υπηρεσίες στα άτομα με ειδικές ανάγκες.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία (βλ. Πίνακα 1) ο αριθμός ανέργων ανδρών αυξήθηκε την περίοδο 1988-92 κατά 13.3% (ή κατά 16.2 χιλ. άτομα) ενώ των ανέργων γυναικών κατά 16.6% ή κατά 30.2 χιλ. άτομα. Η σε απόλυτους αριθμούς μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των ανέργων γυναικών σε σύγκριση με τον αντίστοιχο αριθμό των ανδρών είχε ως αποτέλεσμα τόσο την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο σύνολο της ανεργίας (από 59.9% το 1988 σε 60.6% το 1992), όσο και τον αυξανόμενο κίνδυνο να βρεθούν στην ανεργία από 12.45% το 1988 σε 14.2% το 1992.

Ουσιαστικά, οι προηγούμενες διαπιστώσεις υπονοούν ότι κατά το

εξεταζόμενο χρονικό διάστημα οι επιπτώσεις από την αύξηση της ανεργίας κατανέμονται με αυξανόμενο ρυθμό σε βάρος των γυναικών.

Ένα ιδιαίτερης σημασίας χαρακτηριστικό για την αναγνώριση των ανέργων και χρήσιμο για το σχεδιασμό πολιτικών καταπολέμησης του φαινομένου είναι το επίπεδο εκπαίδευσής τους.

Με εξαίρεση όσους φοιτούν σε ανώτατη σχολή, για τους οποίους η ανεργία έχει σχετική σημασία, τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας αντιμετωπίζουν όσοι έχουν επίπεδο μέσης εκπαίδευσης, καθώς και οι πτυχιούχοι ανωτέρων τεχνικών και επαγγελματικών σχολών. Μία πιθανή εξήγηση όσον αφορά την πρώτη κατηγορία είναι η χαμηλή ζήτηση για ανειδίκευτους (π.χ. υπαλλήλους γραφείου), ενώ τα άτομα της δεύτερης κατηγορίας ενδέχεται να αντιμετωπίζουν ανεργία είτε επειδή οι δεξιότητες τους δε ζητούνται είτε επειδή η υπερβάλλουσα προσφορά πτυχιούχων ανωτάτων σχολών αναγκάζει τους τελευταίους να καταλάβουν θέσεις εργασίας που κανονικά προορίζονται για άτομα με τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση (Καραντίνος, 1990).

Χαμηλότερη ανεργία εμφανίζεται στα άτομα με στοιχειώδη εκπαίδευση και κάτω, καθώς και σε άτομα με μεταπτυχιακές και ανώτατες σπουδές. Δεδομένου ότι το ποσοστό των ατόμων με χαμηλή εκπαίδευση μειώνεται στις νεότερες ηλικίες με γρήγορους ρυθμούς, η πρώτη από τις προαναφερόμενες κατηγορίες προφανώς αφορά άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, οι περισσότεροι από τους οποίους απασχολούνται στους παραδοσιακούς κλάδους (που απαιτούν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα, υποαπασχόληση και χαμηλά εισοδήματα π.χ. αγροτικός τομέας). Γι' αυτούς το βασικό πρόβλημα δεν είναι η ανεργία αλλά οι περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης και αποδοχές τέτοιες που δύσκολα βοηθούν την αποφυγή καταστάσεων φτώχειας (Καραντίνος, 1990).

Ένα φαινόμενο που προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία είναι το μεγάλο ποσοστό ανεργίας μακράς διάρκειας. Η ανησυχία αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο αριθμός των ατόμων που παρέμειναν άνεργοι για μεγάλο διάστημα αυξάνεται συνέχεια, με γρήγορους μάλιστα ρυθμούς. Έτσι, για μια περίπου δεκαετία, το ποσοστό έχει σχεδόν πενταπλασιαστεί και το 1991, το 46.6% των ανέργων είναι χωρίς απασχόληση πάνω από 1 χρόνο.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 3, όπου εμφανίζεται η ποσοστιαία συμμετοχή των ανέργων στη συνολική ανεργία και στη μακροχρόνια ανεργία κατά το χρονικό διάστημα 1988-91, η παραμονή χωρίς εργασία για χρονικό διάστημα πάνω από 12 μήνες αφορά συγκριτικά περισσότερο τις γυναίκες (7 περίπου γυναίκες στους 10 μακροχρόνια ανέργους) ανεξάρτητα από τη χρονική στιγμή αναφοράς, ενώ παρουσιάζεται μία γενική τάση συγκέντρωσης των μακροχρόνια ανέργων σε μεγαλύτερες ηλικίες το 1991 από ό,τι το 1988. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται μια αυξανόμενη συγκέντρωση στη μακροχρόνια ανεργία των ανδρών ηλικίας 25-29 ετών, ενώ μία ανάλογη συγκέντρωση παρατηρείται στις άνεργες γυναίκες ηλικίας 30-44 και 45-64 ετών. Πρακτικά, οι προηγούμενες διαπιστώσεις υπονοούν ότι η μακροχρόνια ανεργία γίνεται όλο και περισσότερο πρόβλημα για τους «ηλικιωμένους» (25+ετών) άνεργους με σοβαρές προεκτάσεις στον κοινωνικό χώρο, εάν θεωρήσουμε ότι τα άτομα αυτής της ηλικίας κατά κανόνα έχουν κάποια οικογένεια με εξαρτημένα μέλη.

Επομένως, ο σχεδιασμός των παρεμβάσεων στο χώρο της αγοράς εργασίας θα πρέπει να λάβει υπόψη του τη μεταβολή στη σύνθεση κατά ηλικίες της μακροχρόνιας ανεργίας, έτσι ώστε να δοθεί η αρμόζουσα προτεραιότητα σε ένα θέμα με σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις.

Η αύξηση του μερίδιου της ανεργίας μακράς διάρκειας κατά τη δεκαετία του '80 υπονοεί ότι το πρόβλημα της ανεργίας έχει σε κάποιο βαθμό διαρθρωτικό χαρακτήρα. Αφορά, ολοένα και περισσότερο, μόνιμο απόθεμα ατόμων, για τους οποίους οι δυνατότητες επανένταξης στην αγορά εργασίας περιορίζονται διαρκώς με την πάροδο του χρόνου.

Επιπρόσθετα πρέπει να γίνει αναφορά και στο φαινόμενο της «συγκαλυμμένης» ανεργίας, η οποία συνδέεται με την υποαπασχόληση και τη μερική απασχόληση. Η Ελλάδα είναι από τις χώρες του ΟΟΣΑ με υψηλό ποσοστό προσωρινής απασχόλησης – 17.2% το 1989. Η ραγδαία αύξηση του αριθμού των παράνομων ξένων εργατών, σε συνδυασμό με την επέκταση της απασχόλησης σε κατ' οίκον εργασία (φασόν) – 150.000 άτομα (συνδικαλιστικές πηγές αναφέρουν ως πιθανό τον αριθμό των 200.000) – τους απασχολούμενους με μερική απασχόληση και τα συμβοηθούμενα μέλη της οικογένειας (140.000) επιβάλλουν το συμπέρασμα ότι όλο και μεγαλύτερο τμήμα του εργατικού δυναμικού είτε απασχολείται ανασφάλιστο στην «άτυπη» αγορά εργασίας με

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστά συμμετοχής των ανέργων στην ανεργία και στη μακρόχρονη ανεργία κατά ηλικία και φύλο, 1988 και 1991

1988

	%	Ομάδες ηλικιών					
		14-19	20-24	25-29	30-44	45-64	65+
Σύνολο							
ανέργων	100.00 ⁽¹⁾	14.06	30.23	18.18	25.61	11.68	0.22
12 μήνες +	47.11 ⁽²⁾	10.94	30.03	21.45	26.46	10.90	0.20
Άνδρες	31.65	9.90	28.74	18.73	24.77	17.44	0.39
Γυναίκες	68.25	16.84	31.22	17.82	26.17	7.82	0.11

1991

	%	14-19	20-24	25-29	30-44	45-64	65+
Σύνολο							
ανέργων	100.00 ⁽³⁾	13.21	31.19	18.03	25.87	11.42	0.26
12 μήνες +	46.57 ⁽⁴⁾	10.60	31.18	19.76	27.20	11.11	0.15
Άνδρες	31.64	10.10	27.50	23.62	22.97	14.56	0.32
Γυναίκες	68.26	10.41	32.88	17.97	29.14	9.51	0.07

⁽¹⁾ 303.390 άτομα.⁽²⁾ 142.952 άτομα.⁽³⁾ 301.099 άτομα.⁽⁴⁾ 140.245 άτομα.

Πηγές: ΕΣΥΕ, «Έρευνες Εργατικού Δυναμικού» αντίστοιχων ετών.

αμφίβολες δυνατότητες για εξασφάλιση εισοδημάτων υψηλότερων από τα όρια φτώχειας είτε είναι άνεργο.

Αυτές οι εξελίξεις καταγράφονται σε ένα γενικό οικονομικό πλαίσιο με αναδιάρθρωση της αγροτικής απασχόλησης, σε συνθήκες περιορισμού της δημόσιας και βιομηχανικής απασχόλησης, με νέα δεδομένα και νέες πραγματικότητες με έντονες κοινωνικές διαστάσεις που επιβάλλεται να αποτελέσουν αντικείμενο προβληματισμού. Η ανεργία φαίνεται να αποτελεί πια μόνιμο φαινόμενο και οι χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης δεν είναι πλέον σε θέση να δημιουργήσουν τόσες νέες θέσεις εργασίας, όσες είναι απαραίτητες για την απορρόφηση της αύξησης της προσφοράς της εργασίας.

Η σημερινή έκταση της ανεργίας, που προκύπτει μερικώς και ως αποτέλεσμα της αντιπληθωριστικής, σταθεροποιητικής πολιτικής, και η περαιτέρω επιδείνωσή της από την εφαρμογή των προγραμμάτων ιδιωτικοποίησης δεν πρόκειται να είναι ένα παροδικό φαινόμενο (*Τσαμουργκέλης, 1993*). Η εγγενής αδυναμία των δομικών συνθηκών στην αγορά εργασίας είναι σίγουρο ότι θα οδηγήσει την ελληνική οικονομία, ακόμα και μετά την ανάκαμψη, σε σημεία ισορροπίας, όπου τα ποσοστά ανεργίας θα είναι ιδιαίτερα υψηλά ανεξάρτητα από το ύψος του πληθωρισμού. Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι οι άνεργοι μακράς διάρκειας αυξάνονται συνέχεια και με γρήγορους ρυθμούς θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι όλο και μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού προσεγγίζει τα όρια που περιγράφουν οι όροι «νέα φτώχεια» και «κοινωνικός αποκλεισμός».

Απ' όλα τα προηγούμενα στοιχεία βγαίνει το συμπέρασμα ότι οι μεγάλες διαστάσεις και οι σοβαρές επιπτώσεις της ανεργίας καθιστούν επιτακτική την καταπολέμησή της. Κοινωνικά αναγκαίο είναι να λαμβάνεται η εμφάνιση του φαινομένου της ανεργίας, στόχος που μπορεί να επιτευχθεί με μια οικονομική πολιτική που θα δημιουργεί νέες ή θα εκσυγχρονίζει τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας. Επειδή το θάρος της ανεργίας κατανέμεται άνισα ανάμεσα στις διάφορες ομάδες του εργατικού δυναμικού, θα πρέπει η άσκηση κοινωνικής πολιτικής να διαπνέεται από τη διαφοροποίηση, τη διαφορετική αντιμετώπιση μεταξύ ομάδων, περιφερειών κ.λπ.

2. Ευάλωτες κατηγορίες εργατικού δυναμικού

2.1. Γυναίκες

Η δεκαετία του 1980, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, αποτελεί την περίοδο της έντονης ένταξης στην αγορά εργασίας του γυναικείου πληθυσμού στην Ελλάδα, όπως αυτό φαίνεται από τις αυξητικές τάσεις συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Παρ' όλο αυτό το ποσοστό συμμετοχής τους παραμένει, όπως προαναφέρθηκε, χαμηλότερο από το αντίστοιχο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στην Ελλάδα απασχολείται το 41% των γυναικών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στην Δανία είναι 76% και στη Βρετανία είναι 63.7%). Αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες είναι ένας παραγωγικός πόρος, ο οποίος δεν αξιοποιείται από την οικονομία.

Εκτός αυτού όμως, αυτό το γεγονός σημαίνει ότι οι γυναίκες στερούνται του βασικού τρόπου απόκτησης εισοδήματος, καθώς και ενός σημαντικού μέσου κοινωνικής ενσωμάτωσης. Τα δεδομένα για την απασχόληση στην Ελλάδα δείχνουν ότι ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο εκθέτει τις γυναίκες σε μεγάλο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Η μειονεκτική θέση της γυναίκας προσεγγίζεται από τα εξής:

- α) Για τις γυναίκες είναι πιο δύσκολο να θρουν την πρώτη τους δουλειά.
- β) Είναι περισσότερο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της ανεργίας.
- γ) Είναι πιο περιορισμένο το εύρος της επιλογής επαγγέλματος.
- δ) Οι θέσεις που καταλαμβάνουν είναι μειωμένης ευθύνης και χαμηλότερου γοήτρου, έχουν πολύ λιγότερες ευκαιρίες για επαγγελματική εξέλιξη και κατ' επέκταση αμοίβονται χαμηλότερα.
- ε) Εργάζονται, ενώ παράλληλα δεσμεύονται από τις οικογενειακές υποχρεώσεις.

Ακόμα, δεδομένου του παραδοσιακού χαρακτήρα των οικογενειακών σχέσεων στη χώρα, καθώς και του χαμηλού επιπέδου κοινωνικών υπηρεσιών για τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, οι οικογενειακές υποχρεώσεις πολύ συχνά είναι εμπόδιο για την προσχώρηση των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, οι άνεργες γυναίκες είναι περισσότερες από τους άνεργους άνδρες (211,9 χιλ. έναντι 137,9 χιλ.) παρά το γεγονός ότι το γυναικείο εργατικό δυναμικό αποτελεί μόλις 58.8% του αντίστοιχου ανδρικού το 1992 (βλ. Πίνακα 1). Το ποσοστό των ανέργων γυναικών είναι περίπου 3 φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των ανδρών (Πίνακας 2). Στις αγροτικές περιοχές, παρά το μικρό ποσοστό ανεργίας, είναι μεγάλος ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνται χωρίς αμοιβή (συμβοηθούντα μέλη). Το 1989 το 32% των απασχολημένων γυναικών εργάζονταν σαν συμβοηθούντα μέλη, οι περισσότερες από τις οποίες στον πρωτογενή τομέα.

Από τα στοιχεία για την ανεργία μακράς διάρκειας φαίνεται ότι το πρόβλημα είναι οξύτερο και πάλι στις γυναίκες, από τις οποίες πάνω από 53% παραμένει άνεργο για περισσότερο από ένα χρόνο, και για τις νέες γυναίκες το ποσοστό είναι πάνω από 55% το 1991.

Η ανεργία δεν είναι το μόνο φαινόμενο που αποδεικνύει τη μειονεκτική θέση του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην αγορά

εργασίας. Παρά το γεγονός ότι τα πρόσφατα χρόνια έχει επέλθει νομοθετική εξίσωση των μισθών μεταξύ ανδρών και γυναικών, στην πράξη υπάρχει διάκριση σε βάρος των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Η εισοδηματική πολιτική που εφαρμόστηκε κατά τα τελευταία χρόνια, εκτός του ότι ήταν περιοριστική για τους μισθούς και τα ημερομίσθια, δεν κατάφερε επιπλέον να εξαλείψει τις μισθολογικές διαφορές εις βάρος των γυναικών, οι οποίες νομικά έχουν πάψει να υφίστανται από το 1983.

Η μελέτη της εξέλιξης των μισθολογικών διαφορών ανάμεσα στους κλάδους και τα φύλα των μισθωτών έχει ως στόχο τον εντοπισμό των πηγών «παραγωγής» χαμηλών εισοδημάτων, τα οποία θεωρούνται ως παράγοντες που συμβάλλουν αποφασιστικά στη δημιουργία του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά και των ομάδων που παρουσιάζουν υψηλή σχετικά πιθανότητα να φέρουν το βάρος του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η επιχειρούμενη ανάλυση είναι μερική, γιατί στηρίζεται σε στατιστικά στοιχεία που αφορούν τους μισθούς και τα ημερομίσθια δύο κλάδων οικονομικής δραστηριότητας: βιομηχανία-βιοτεχνία και λιανικό εμπόριο και υπό αυτή την έννοια δε διευκολύνουν τις γενικεύσεις. Παρ' όλα αυτά, τα παρουσιαζόμενα στοιχεία μπορούν να εκληφθούν ως σοβαρές ενδείξεις για τα τεκταινόμενα στο χώρο των μισθών και ημερομισθίων, γιατί αφενός αποτελούν αξιόπιστο δείγμα του 35% περίπου του συνόλου των απασχολούμενων και αφετέρου αντιπροσωπεύουν το 40% του συνόλου των μισθωτών στην οικονομία.

Η υπονοούμενη σχέση ανάμεσα στο ύψος των μισθών και τον κοινωνικό αποκλεισμό αναφέρεται στην άποψη ότι όσο μικρότερες είναι οι απολαβές από την εργασία τόσο αυξάνεται η πιθανότητα τα συγκεκριμένα άτομα να ενταχθούν στο χώρο των κοινωνικά αποκλεισμένων. Βέβαια, τα υπάρχοντα ομαδοποιημένα στοιχεία δεν προσφέρονται για την ακριβή μέτρηση της συσχέτισης ανάμεσα στο ύψος του μισθού ημερομισθίου και την ένταση του κοινωνικού αποκλεισμού –εξάλλου κάτι τέτοιο θα απαιτούσε ειδική έρευνα–, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έλλειψη επαρκών οικονομικών μέσων σε συνδυασμό με χαρακτηριστικά όπως υψηλές ανάγκες μπορεί να οδηγήσει ορισμένες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής.

Ο κίνδυνος αυτός θεωρητικά –και συνήθως στην πράξη– είναι αυξημένος για τα άτομα που έχουν μικρή ευελιξία (ή υψηλή αδυναμία)

στο να προσαρμόσουν το ύψος των εισοδημάτων τους ανάλογα με τις γενικότερες οικονομικές εξελίξεις. Τέτοια άτομα είναι κατά κανόνα οι μισθωτοί-ημερομίσθιοι και οι συνταξιούχοι, των οποίων η εισοδηματική κατάσταση είναι απόρροια των εκάστοτε εφαρμοζομένων εισοδηματικών πολιτικών και των εξελίξεων του πληθωρισμού.

Από μία γρήγορη ματιά στα στοιχεία του Πίνακα 4, όπου παρουσιάζονται οι μηνιαίες αποδοχές των υπαλλήλων και εργατών κατά κλάδο και κατά φύλο, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

- 1) Οι μισθωτοί του κλάδου του λιανικού εμπορίου απολαμβάνουν τις χαμηλότερες αποδοχές σε σύγκριση με τις αντίστοιχες των υπαλλήλων και εργατών της βιομηχανίας-βιοτεχνίας ανεξαρτήτως του χρόνου αναφοράς. Για παράδειγμα, το 1992 οι μηνιαίες αποδοχές των υπαλλήλων του εμπορίου φτάνουν μόλις στο 55.2% των αντίστοιχων αποδοχών των υπαλλήλων της βιομηχανίας-βιοτεχνίας.
- 2) Οι γυναίκες υπάλληλοι ή εργάτες αποκομίζουν αποδοχές οι οποίες κυμαίνονται μεταξύ του 70-79% των αντίστοιχων αποδοχών των ανδρών. Οι πλέον έντονες διαφοροποιήσεις στους μισθούς ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες παρατηρούνται στην περίπτωση των γυναικών υπαλλήλων της βιομηχανίας-βιοτεχνίας, όπου οι αποδοχές τους φτάνουν στο 70% των αντίστοιχων αποδοχών των ανδρών.
Από την άλλη, ο κλάδος του εμπορίου –αν και προσφέρει σε όλους τις χαμηλότερες αποδοχές– παρουσιάζει τη μικρότερη διαφορά στους μισθούς ανδρών και γυναικών, που είναι 21 ποσοστιαίες μονάδες υπέρ των ανδρών. Η διαφορά των μηνιαίων αποδοχών στους εργάτες της βιομηχανίας-βιοτεχνίας ανάλογα με το φύλο κυμαίνεται στις 23 ποσοστιαίες μονάδες.
- 3) Οι μικρότερες αποδοχές που παρατηρούνται το 1992 είναι αυτές των γυναικών στον κλάδο του λιανικού εμπορίου (111 χιλ. δραχμές), ενώ οι εργαζόμενες γυναίκες στα καταστήματα ειδών διατροφής, οίνων και ποτών λαμβάνουν τις πλέον μικρές αποδοχές οι οποίες είναι 103 χιλ. δραχμές το μήνα.

Συνοπτικά, η μισθωτή-ημερομίσθια απασχόληση στον κλάδο του λιανικού εμπορίου αποφέρει τις μικρότερες απολαβές σε σύγκριση με την απασχόληση στον κλάδο της βιομηχανίας-βιοτεχνίας, ενώ οι εργαζόμενες γυναίκες σε οποιοδήποτε κλάδο και σε οποιαδήποτε θέση αμείβονται αισθητά χαμηλότερα από τους άνδρες σε ανάλογες θέσεις.

Στο μέτρο που οι χαμηλές αποδοχές ευνοούν την ανάπτυξη του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού σύμφωνα με την προηγούμενη ανάλυση, οι γυναίκες μισθωτοί του κλάδου του λιανικού εμπορίου εμφανίζονται ως η πλέον πιθανή ομάδα να περιπέσει σε κοινωνικό αποκλεισμό.

Σύμφωνα με την έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) για την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, το μέσο ετήσιο εισόδημα από εργασία των γυναικών ανέρχεται σε 70.6% του αντίστοιχου των ανδρών (Καράγιωργας, Κασιμάτη, 1988), «σχήμα που εναρμονίζεται με την αντίληψη που επικρατεί για τη θέση της γυναίκας στην απασχόληση – θέση, κατά πολύ υποδεέστερη».

Μία άλλη όψη της δυσμενούς θέσης της γυναίκας παρουσιάζεται από τον επαγγελματικό καταμερισμό. Παρατηρείται συγκέντρωση των γυναικών σε επαγγέλματα και σε κλάδους οικονομικής δραστηριότητας με χαμηλότερες σχετικά αμοιβές ενώ οι άνδρες, αντίστροφα, εμφανίζονται τέσσερις ή πέντε φορές παραπάνω από τις γυναίκες στα επαγγέλματα και τους κλάδους με υψηλές αποδοχές (Καράγιωργας, Κασιμάτη, 1988, Κανελλόπουλος, 1986).

Ακόμα περισσότερο, στις ίδιες επαγγελματικές κατηγορίες η συμ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μηνιαίες αποδοχές των υπαλλήλων και εργατών⁽¹⁾ σε δραχμές
στη βιομηχανία-βιοτεχνία και στο λιανικό εμπόριο κατά φύλο
για το 1988 και το 1992

	1988			1992			+ % 1988-92		
Υπάλληλοι									
Κλάδου/Φύλο	Σ.	Α.	Γ.	Σ.	Α.	Γ.	Σ.	Α.	Γ.
Βιομ.-Βιοτ.	117.042	125.960	85.113	223.889	241.089	168.806	91.3	91.4	98.3
Εμπόριο	68.866	79.534	60.852	123.642	140.273	111.223	79.5	76.2	82.8
Εργάτες									
Βιομ.-Βιοτ. ⁽²⁾	75.872	84.640	64.572	142.736	158.016	121.336	88.1	86.7	87.2

⁽¹⁾ Τα στοιχεία αναφέρονται στο 6^ο τρίμηνο εκάστου έτους.

⁽²⁾ Υπολογισμός με βάση τις εβδομαδιαίες αποδοχές των εργατών × 4.

Πηγή: ΕΣΥΕ (1988α) και (1992δ).

μετοχή των γυναικών είναι πολύ μεγαλύτερη στα χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια από αυτή των ανδρών, και αντίθετα – οι άνδρες συμμετέχουν σε υψηλότερα ποσοστά στα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά του γυναικείου εργατικού δυναμικού υποδηλώνουν ότι οι γυναίκες, παρόλο που εξασφαλίζουν ίσα περίπου επίπεδα εκπαίδευσης με τους άνδρες, αντιμετωπίζουν άνιση μεταχείριση στην αγορά εργασίας.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η μειονεκτική θέση των γυναικών, όπως περιγράφεται από τα παραπάνω στοιχεία, περιορίζεται μόνο στο χώρο της εργασίας, όμως στην κοινωνία μας σίγουρα υπάρχει διάκριση σε βάρος των γυναικών και σε άλλα πεδία της δραστηριότητάς τους.

Σχετικά με την ακολουθητέα πολιτική, για να βελτιωθεί η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας, τα μέτρα πρέπει να αποβλέπουν τόσο στην ευκολότερη είσοδο, όσο και στην ίση μεταχείριση κατά την παραμονή των γυναικών στην απασχόληση.

Οι προκαθορισμένοι, κοινωνικά, ρόλοι της γυναίκας στην οικογένεια και στην οικιακή απασχόληση συχνά εμποδίζουν την είσοδό της στην αγορά εργασίας ή όταν αυτή βρίσκεται στο χώρο της εργασίας, αντανακλούν στο διαχωρισμό των επαγγελματικών ρόλων και των εισοδημάτων.

Παρά τα νομοθετικά μέτρα που προβλέπουν την αποχή των μητέρων από την εργασία πριν και μετά τον τοκετό και μειωμένο ωράριο εργασίας, οι κοινωνικές υπηρεσίες για τα παιδιά είναι πολύ περιορισμένες (το 1988 οι θέσεις στους δημόσιους βρεφικούς σταθμούς καλύπτουν μόνο 4% του συνόλου των παιδιών έως 3 χρονών) (Karantinos, 1992). Εάν προσθέσουμε και τη φροντίδα για τα ηλικιωμένα άτομα, που συνήθως είναι ευθύνη της γυναίκας, καταλαβαίνουμε ότι ο παραδοσιακός ακόμη χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας λειτουργεί ως εμπόδιο για τη γυναικεία απασχόληση που είναι και ο βασικός τρόπος για την κοινωνική ενσωμάτωσή της.

Τα τελευταία πάντως χρόνια όλο και περισσότερες γυναίκες συμμετέχουν στα προγράμματα κατάρτισης. Με κοινοτική πρωτοβουλία άρχισε πρόσφατα η υλοποίηση του χρηματοδοτούμενου (κατά 70%) από το ΕΚΤ προγράμματος Now που έχει ως σκοπό να ενισχύσει τη θέση των γυναικών στους επαγγελματικούς κλάδους και να τους εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη δυνατή αξιοποίηση των ικανοτήτων τους.

2.2. Ξένο εργατικό δυναμικό

Η περίοδος μετά το 1989 συνδέεται με την εντεινόμενη εισροή ξένου εργατικού δυναμικού από τις βαλκανικές χώρες και την Ανατολική Ευρώπη και τα αυξανόμενα προβλήματα ένταξής τους στην αγορά εργασίας. Γενικά διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχουν ακριβή στατιστικά στοιχεία αναφορικά με τον πραγματικό αριθμό των αλλοδαπών εργαζομένων στη χώρα. Σύμφωνα με το Υπουργείο Εργασίας το νόμιμα απασχολούμενο ξένο εργατικό δυναμικό δεν υπερβαίνει το 1% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ενώ ανεπίσημες πηγές αναφέρουν ότι πάνω από το 10% (περίπου 400.000) του εργατικού δυναμικού απασχολείται παράνομα (Αλβανοί, Ρουμάνοι, Πολωνοί, Βούλγαροι, Γιουγκοσλάβοι, Φιλιππινέζοι, Κούρδοι κ.λπ.). Δεν περιλαμβάνονται οι πολιτικοί πρόσφυγες και όσοι περιμένουν βίζα για άλλες χώρες – ο αριθμός τους είναι σήμερα 61.506 άτομα (Karantinos, 1992).

Το ξένο εργατικό δυναμικό ενσωματώνεται στη συνεχώς επεκτεινόμενη δευτερεύουσα αγορά εργασίας και την παραοικονομία. Όπως στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, έτσι και στην Ελλάδα οι αλλοδαποί απασχολούνται σε εργασίες οι οποίες είναι ανεπιθύμητες από τον εντόπιο πληθυσμό, διότι είναι βρόμικες, επικίνδυνες, ανθυγιεινές και χαμηλοαμοιβώμενες. Ιδιαίτερα η εποχιακή απασχόληση (γεωργία, τουρισμός) ευνοεί την παράνομη απασχόληση. Ένα μεγάλο ποσοστό εργάζεται και στο εμπόριο, στα εστιατόρια, ξενοδοχεία και στη βιομηχανία. Πολλοί εργοδότες, κυρίως στον τομέα της παραοικονομίας, προτιμούν τους ξένους, επειδή εκτός από τη μικρή αμοιβή (από 1/2 έως και 1/4 της νόμιμης αμοιβής) κερδίζουν και τις ασφαλιστικές εισφορές για τους εργαζομένους.

Οι ξένοι εργάτες και ιδιαίτερα οι Αλβανοί εντάσσονται στην ελληνική πραγματικότητα με το χειρότερο δυνατό τρόπο: κρούσματα εκμετάλλευσης, απανθρωπιάς, ακόμα και ρατσισμού διαπιστώνονται συχνά (Παπαδημητρίου, 1993). Παρόλο που η εχθρότητα απέναντι στους ξένους στην Ελλάδα δεν έχει πάρει ακόμη τις διαστάσεις που έλαβε σε άλλες χώρες, η κατάσταση είναι ανησυχητική, ιδιαίτερα όσον αφορά και την αδιαφορία του Κράτους και των οργάνων του ως προς την εφαρμογή της σχετικής νομοθεσίας και την ενημέρωση της κοινής γνώμης πάνω στα προβλήματα των ανθρώπων αυτών, καθώς και στην έλλειψη των

στοιχειωδών μέτρων για την κοινωνική ένταξή τους (Ζωγράφου, 1991). Απομόνωση, περιθωριοποίηση και καμία νομική κατοχύρωση της παραμονής τους, ακόμα και μετά από μακροχρόνια παραμονή στην Ελλάδα – αυτά είναι μόνο μερικά από τα προβλήματα των ξένων εργατών. Το νομικό καθεστώς των αλλοδαπών που προέρχονται από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και από χώρες με τις οποίες η Ελλάδα έχει συνάψει διακρατικές σχέσεις είναι διαφορετικό. Η άδεια εργασίας των αλλοδαπών (εκτός ΕΕ) εκδίδεται μόνο για έναν εργοδότη και ισχύει σε συνδυασμό με την άδεια παραμονής για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

Η πολιτική για την αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης είναι αναγκαία, δεν πρέπει όμως να συσχετίζεται με άλλα πολιτικά θέματα. Κάτι τέτοιο έγινε στη χώρα μας τον Ιούλιο (1993) και οδήγησε στη μαζική εκδίωξη τουλάχιστον 8.000 Αλβανών από την Ελλάδα.

2.3. Επαναπατριζόμενοι Ομογενείς

Η Ελλάδα έχει ζήσει πολλά χρόνια με φαινόμενα επαναπατριζόμενων Ελλήνων ή προσφύγων (Μικρά Ασία 1922, Κωνσταντινούπολη 1955, Κύπρος, 1971), οι οποίοι αντιμετωπίζουν προβλήματα κοινωνικής ένταξης και περιθωριοποίησης στην αγορά εργασίας (Ιωάννου, 1993). Σαν συνέπεια του εμφυλίου πολέμου (1946-49), πάνω από 50.000 Έλληνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα και να ζητήσουν καταφύγιο στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Μαζικά ο επαναπατρισμός άρχισε με τη μεταπολίτευση το 1974 και συνεχίζεται μέχρι πρόσφατα. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων μέχρι το 1984 επαναπατρίστηκαν 33.573 άτομα (Τριχοπούλου, Χατζηβαρνάβα, 1990). Με το επαναπατρισμό τους, τα άτομα αυτά βρίσκονται αντιμέτωπα με μια σειρά από προβλήματα που έχουν σχέση με την επαγγελματική τους αποκατάσταση, την αναγνώριση των τίτλων σπουδών, τις δυσκολίες στη χρήση της ελληνικής γλώσσας, την άγνοιά τους για τις κρατικές υπηρεσίες και παροχές. Το κίνητρο του επαναπατρισμού τους ήταν συναισθηματικό και δε συνδυάστηκε με την εξασφάλιση οικονομικών προϋποθέσεων. Το γεγονός αυτό οξύνει τα προβλήματα φτώχειας και κοινωνικής επανένταξης των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων.

Υπάρχουν όμως δύο στοιχεία στην κατάστασή τους σε σχέση με άλλες ομάδες μετακινουμένων που τη διαφοροποιούν και λειτουργούν θετικά στη διαδικασία της κοινωνικής τους ένταξης. Το πρώτο αφορά την καλή μορφωτική και πολιτιστική τους υποδομή που αποτελεί, μακροχρόνια, ουσιαστική προϋπόθεση για την κοινωνική τους ένταξη, και το δεύτερο στοιχείο αφορά την αποδοχή τους από την ελληνική κοινωνία.

Η αναγνώριση του γεγονότος ότι οι πρώην πολιτικοί πρόσφυγες έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους άλλους Έλληνες είναι πια κοινά αποδεκτή. Σε επίπεδο πολιτείας έχουν εισαχθεί ειδικές ρυθμίσεις για την ενίσχυση της ομάδας αυτής (π.χ. ανώτερο όριο ηλικίας στις προσλήψεις στο δημόσιο, λιγότερα ένσημα για απόκτηση δανείων από την Εργατική Εστία κ.λπ.).

Μία από τις μεγαλύτερες κοινότητες απόδημου Ελληνισμού αποτελούν οι Πόντιοι (μεταξύ 600 και 800 χιλ.) στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Ο επαναπατρισμός τους άρχισε από το 1987 και πραγματοποιείται με πολύ γρήγορους ρυθμούς – το 1991 είχαν εγκατασταθεί περίπου 75.000 άτομα (Ζωγράφου, 1991) από τους οποίους το 60% στην περιοχή της πρωτεύουσας και οι υπόλοιποι στη Βόρεια Ελλάδα. Τα επόμενα χρόνια ο αριθμός τους αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά. Η πλειοψηφία τους είναι ηλικίας κάτω των 45 ετών και το 1/3 κάτω των 25 ετών. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν είναι πολλά: σχολική και επαγγελματική μόρφωση, χρήση της ελληνικής γλώσσας, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, επαγγελματική αποκατάσταση, ανεύρεση κατοικίας. Η Ελλάδα δε φάνηκε ανάλογα προετοιμασμένη να υποδεχτεί και να εντάξει στην ελληνική κοινωνία τους μαζικά επαναπατριζόμενους Ποντίους. Το γεγονός ότι ο μαζικός επαναπατρισμός πραγματοποιείται σε μία περίοδο οικονομικής κρίσης οξύνει τα προβλήματα της κοινωνικής ένταξής τους. Η δυναμική της περιθωριοποίησης περιγράφεται από τις ευκαιριακές λαϊκές αγορές των Ποντίων (Ιωάννου, 1993).

Το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων έχει αναλάβει την υποδοχή και την ένταξη των Ποντίων και για το σκοπό αυτό εφαρμόζει προγράμματα για εκμάθηση της γλώσσας, επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση κ.λπ. (Karantinos, 1992).

3. Η πολιτική απασχόλησης και ανεργίας – τάσεις και προοπτικές

Ειδικά μέτρα για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα δεν υπάρχουν. Η αναγνώριση των κοινωνικά αποκλεισμένων και στη συνέχεια η ανάλυση του φαινομένου και η διατύπωση της κατάλληλης πολιτικής συναντά πολλές δυσκολίες (Karantinos, 1992). Στο χώρο της αγοράς εργασίας, η πολιτική για την αντιμετώπιση της ανεργίας καταπολεμά και την εμφάνιση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού αφού, όπως επισημαίνεται στη μία από τις εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η ανεργία οδηγεί σε χειροτέρευση της διανομής του εισοδήματος και σε εμφάνιση νέων μορφών φτώχειας.

Το ποσοστό των ανέργων μακράς διάρκειας, σε κοινοτικό επίπεδο, στο σύνολο των ανέργων αυξήθηκε από 45% το 1983 σε 55% το 1988, όπου πολύ έντονα επλήγησαν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, οι ηλικίες 40-45 ετών και άνω (CEC, 1989).

Οι ευρύτερα διαδεδομένες τεχνολογικές αλλαγές και καινοτομίες, οι αναδιαρθρώσεις στο δευτερογενή αλλά και στον τριτογενή τομέα άφησαν χωρίς δουλειά πολλές χιλιάδες άτομα. Εύλογο ήταν να αναζητηθεί λύση, προκειμένου να διευκολυνθεί η οικονομική επαναδραστική και κοινωνική επανένταξή τους.

Στην Ελλάδα φαίνεται ότι σ' αυτή την περίπτωση η μορφή του προβλήματος είναι διαφορετική. Η ανεργία μακράς διάρκειας πλήττει, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα, εντονότερα τις μικρές ηλικίες, αφού το 62% του συνόλου των ανέργων μακράς διάρκειας ήταν το 1992 ηλικίας μέχρι 29 ετών.

Γι' αυτό το λόγο, ίσως η ανεργία μακράς διάρκειας, αν και υπάρχει με αυξανόμενους ρυθμούς, δε φαίνεται να έχει συνειδητοποιηθεί ως ιδιαίτερο πρόβλημα στην Ελλάδα, τουλάχιστον μέχρι τα πρόσφατα χρόνια. Ακόμα και όταν εμφανίζεται, συγκαλύπτεται σε οικογενειακό επίπεδο, και όχι μόνο όσον αφορά τους νέους, ή αντιμετωπίζεται με ευκαιριακή, άτυπη απασχόληση στον ευρύτερο τομέα της παραοικονομίας (Στάβρου, 1992).

Σήμερα, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η Ελλάδα, μετά την πλήρη ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αναφορικά με τον τομέα της αγοράς εργασίας ακολουθεί την κοινοτική πολιτική και σε κάποιο

βαθμό ωφελήθηκε από τη χάραξη αυτής της πολιτικής, μέσω της συγχρηματοδότησης από το ΕΚΤ ενεργητικών προγραμμάτων για την αγορά εργασίας.

Η έξαρση της ανεργίας και η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η ανεργία στις χώρες της ΕΟΚ, αλλά και στην Ελλάδα, έχει σε κάποιο βαθμό διαρθρωτικό χαρακτήρα, οδηγεί στην πολιτική της έμφασης της επαγγελματικής κατάρτισης του εργατικού δυναμικού. Ακόμη και σαν μέτρο καταπολέμησης της ανεργίας που οφείλεται στην ύφεση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, προκρίνεται πάλι η έμφαση στην επαγγελματική κατάρτιση, με τη λογική ότι το κίνητρο για τη δημιουργία παραγωγικής δραστηριότητας, και επομένως δυνατότητες απασχόλησης, είναι το κατάλληλα εκπαιδευμένο ανθρώπινο κεφάλαιο (*Σοφιανόπουλος, 1992*).

Η δημόσια δαπάνη για τα προγράμματα της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα είναι η χαμηλότερη που παρατηρείται ανάμεσα στις χώρες της Κοινότητας. Κατά μέσο όρο τα κράτη-μέλη της ΕΚ δαπανούν κάθε χρόνο το 2.5% του ΑΕΠ για προγράμματα απασχόλησης, κατάρτισης και την παροχή επιδομάτων ανεργίας. Το αντίστοιχο ποσοστό για την Ελλάδα δεν υπερβαίνει το 1%. Μόνο στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Πορτογαλία οι δαπάνες των επιδομάτων ανεργίας είναι κατώτερες των δαπανών που αφορούν την εφαρμογή προγραμμάτων απασχόλησης και κατάρτισης για την αγορά εργασίας (*Καραντίνος, 1990, Ευστράτογλου, 1992*).

Στον τομέα της απασχόλησης εφαρμόστηκαν σε μεγάλη κλίμακα σχεδόν απ' όλες τις χώρες-μέλη της ΕΕ προγράμματα απασχόλησης και στηρίχθηκαν στην αρχή της επιδότησης του κόστους εργασίας, δηλαδή, των εργοδοτών, για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Στα προγράμματα απασχόλησης εντάσσεται και το πρόγραμμα στο οποίο ο άνεργος επιχορηγείται προκειμένου να δημιουργήσει δική του μικρή επιχείρηση. Στην Ελλάδα εφαρμόζονται αυτά τα προγράμματα ήδη από το 1982. Τα προγράμματα κάνουν διάκριση υπέρ των ατόμων που πλήττονται περισσότερο από την ανεργία και υπέρ ορισμένων κατηγοριών δραστηριοτήτων. Σε πολλές χώρες της ΕΟΚ η εφαρμογή των προγραμμάτων αυτών υλοποιείται από τοπικές αρχές. Στην Ελλάδα, παρόλο που από το 1989 άρχισε η αποκεντρωτική εφαρμογή τους, ο σχεδιασμός και η ευθύνη παραμένουν αρμοδιότητες ενός κρατικού κεντρικού φορέα, του ΟΑΕΔ.

Στον τομέα της επαγγελματικής κατάρτισης διαχρονικά παρατηρείται η τάση για την εφαρμογή όλο και περισσότερων προγραμμάτων και διατίθενται πολύ μεγαλύτερα ποσά από όσα για τα προγράμματα απασχόλησης, όπως στις χώρες της ΕΕ έτσι και στην Ελλάδα. Τα προγράμματα αυτά στη χώρα μας εφαρμόζονται από πλήθος φορέων με αμφισβητούμενη αποτελεσματικότητα σε ορισμένες περιπτώσεις.

Σε γενικές γραμμές, οι παραπάνω παρεμβάσεις στο χώρο της αγοράς εργασίας εντάσσονται στη χορεία των ενεργητικών μέτρων σε αντιδιαστολή με τα παραδοσιακά μέτρα για την υποστήριξη του εισοδήματος των ανέργων, π.χ. επιδόματα ανεργίας. Τα μέτρα αυτά αποσκοπούν στην εξισορρόπηση της προσφοράς και ζήτησης εργασίας μέσω είτε της ενίσχυσης της απασχόλησης είτε της μεταβολής των δεξιοτήτων των ανέργων σε ειδικότητες που ζητούνται από το σύστημα παραγωγής. Ως στρατηγική για την επίτευξη του σκοπού αυτού έχει προκριθεί η κατάρτιση των ανέργων αλλά και των απειλούμενων από την ανεργία, με στόχο τουλάχιστον τη συγκράτηση της αύξησης του ποσοστού της ανεργίας. Οι αξιολογητικές έρευνες έχουν λίγο πολύ καταλήξει στο συμπέρασμα –τουλάχιστον για την Ελλάδα– ότι η παρουσιαζόμενη αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κατάρτισης βρίσκεται σε θετική συνάρτηση με το επίπεδο σχεδιασμού και εκτέλεσής τους από τους αρμόδιους φορείς, ενώ έχει γίνει πλέον σαφές ότι υπάρχει ουσιαστικό περιθώριο βελτίωσης της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων αυτών.

Βέβαια, είναι λογικό να υποστηριχθεί ότι ακόμη και εάν κάποιο πρόγραμμα κατάρτισης δεν πέτυχε το στόχο της απορρόφησης της ανεργίας, η επίδρασή του είναι θετική στο βαθμό που έχει βελτιώσει αφενός βραχυχρονίως την εισοδηματική κατάσταση του ανέργου μέσω της επιχορήγησης για την παρακολούθηση των σεμιναρίων και αφετέρου τις δεξιότητες του ανθρώπινου δυναμικού.

Από την άλλη, τα παραδοσιακά μέτρα υποστήριξης των ανέργων –κυρίως τα επιδόματα ανεργίας και τα εφάπαξ βοηθήματα σε ορισμένες κατηγορίες ανέργων–, ενώ ανακουφίζουν προσωρινά το βιοτικό πρόβλημα των ανέργων, δεν προσφέρουν ως ουσιαστική λύση της ανεργίας. Επιπλέον, η εισοδηματική ενίσχυση των ανέργων στην Ελλάδα υπολείπεται κατά πολύ των αντιστοίχων των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης τόσο σε όρους διάρκειας της επιδότησης όσο και σε όρους ύψους της επιδότησης. Για παράδειγμα, μόλις πρόσφατα προσφέρεται

επιδότηση μέχρι 1 χρόνο, ενώ ο μέσος όρος στις χώρες της ΕΕ είναι πάνω από 2 χρόνια (*Ευστράτογλου, 1992*).

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις - προτάσεις

Η ανάλυση που προηγήθηκε στηρίχθηκε στην άποψη ότι η αγορά εργασίας συμβάλλει στη διαμόρφωση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού είτε μέσω της απομάκρυνσης ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων από το χώρο της απασχόλησης (π.χ. άνεργοι και κυρίως μακροχρόνια άνεργοι) είτε μέσω της «παραγωγής» χαμηλών εισοδημάτων για ορισμένες ομάδες εργαζομένων (π.χ. γυναίκες εργάτριες στη βιομηχανία-βιοτεχνία και γυναίκες υπάλληλοι στον κλάδο του λιανικού εμπορίου). Βέβαια, το εάν και κατά πόσο οι συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες αντιμετωπίζουν πράγματι τις επιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού εξαρτάται από την ταυτόχρονη αλληλεπίδραση και άλλων προβλημάτων (π.χ. οικογενειακών, υγείας, κ.λπ.).

Με άλλα λόγια, η προηγούμενη ανάλυση δεν μπορεί να θεβαιώσει ότι οι «ευάλωτες» κοινωνικές ομάδες είναι κοινωνικά αποκλεισμένες, αλλά εκείνο που υποστηρίζει είναι η αυξημένη πιθανότητα των ομάδων αυτών να γίνουν κάποια στιγμή προσωρινά ή μόνιμα «θύματα» του κοινωνικού αποκλεισμού. Και αυτό γιατί δεν είναι δυνατό να συνεκτιμηθούν στοιχεία όπως π.χ. οικογενειακή κατάσταση, οικογενειακό εισόδημα, εισόδημα από άλλες πηγές, σχέσεις με το συνδικαλισμό κ.λπ.

Υπάρχει και μία άλλη κατηγορία εργατικού δυναμικού – άτομα μέχρι 14 ετών, η απασχολητική κατάσταση των οποίων βρίσκεται εκτός του νόμου που ορίζει ότι εργασία επιτρέπεται για άτομα άνω των 15 ετών. Αν και το θέμα της παιδικής –παράνομης κατά κανόνα– απασχόλησης δεν έχει διερευνηθεί στην έκταση που θα ήταν απαραίτητη για την πλήρη γνώση του θέματος, παρ' όλα αυτά είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι η συγκεκριμένη ομάδα παρουσιάζει υψηλό κίνδυνο να βρεθεί στο χώρο του κοινωνικού αποκλεισμού όχι μόνο γιατί η απουσία ουσιαστικών δεξιοτήτων έχει ως αποτέλεσμα τους ελάχιστους μισθούς, αλλά η ομάδα αυτή δεν έχει ασφάλιση.

Επιπλέον, εκτιμάται ότι με την πάροδο του χρόνου τα άτομα αυτά αντιμετωπίζουν δυσοίωνες προοπτικές και μειωμένες δυνατότητες απόκτησης δεξιοτήτων, λόγω του ότι κατά κανόνα είναι άτομα που δεν

έχουν συμπληρώσει την 9χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και έτσι στερούνται του τυπικού προσόντος για τη συμμετοχή τους σε προγράμματα κατάρτισης.

Επομένως, το θέμα της εργασίας των ανηλίκων –μέχρι 14 ετών– έχει πολλές διαστάσεις επιβαρυντικές για την τωρινή κατάσταση και τη μελλοντική επαγγελματική εξέλιξη των συγκεκριμένων ατόμων, ενώ η αντιμετώπισή του απαιτεί ριζικές αλλαγές στο σχεδιασμό και εφαρμογή των κατάλληλων προγραμμάτων κατάρτισης. Για παράδειγμα, για τα παιδιά που δεν έχουν τελειώσει την 9χρονη υποχρεωτική εκπαίδευση θα πρέπει να βρεθεί τρόπος συμπλήρωσης των τυπικών προσόντων (όπως προεπαγγελματική κατάρτιση), έτσι ώστε να μπορέσουν να γίνουν «ανταγωνιστικά» στο χώρο της αγοράς εργασίας και γενικότερα της κοινωνίας. Σίγουρα όμως, η συνέχιση της μη λήψεως ειδικών μέτρων γι' αυτή την κατηγορία ατόμων εκτός του ότι παραβιάζει την αρχή της Κοινωνικής Δικαιοσύνης και της αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού, επιπλέον αποτελεί παράγοντα διαιώνισης των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε ορισμένες ομάδες του πληθυσμού.

Αντίθετα δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι κοινωνικοοικονομικές ομάδες όπως οι ξένοι παράνομοι εργάτες, οι επαναπατριζόμενοι Έλληνες αντιμετωπίζουν ακραίες καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού με κύρια χαρακτηριστικά την αναγκαστική ένταξή τους στην «παραοικονομία», όπου υφίστανται εκμετάλλευση από τους εκάστοτε «ευπόληπτους» κατά τα άλλα– εργοδότες.

Η διαφορά είναι ότι οι επαναπατριζόμενοι αντιμετωπίζουν καλύτερη προοπτική για την ενσωμάτωσή τους και λόγω του ότι είναι αποφασισμένοι να εγκατασταθούν στη χώρα και λόγω του ότι υπάρχει κάποια –έστω υποτυπώδης– μέριμνα από την πολιτεία, ενώ οι ξένοι παράνομοι εργάτες θα εξακολουθούν να παραμένουν στο περιθώριο, όσο θα εξακολουθεί η μη λήψη κατάλληλων μέτρων, τα οποία θα εξασφαλίζουν ανθρώπινη διαβίωση για τους εντός της χώρας ευρισκόμενους.

Εάν θεωρηθεί ότι η ανεργία και κυρίως η μακροχρόνια ανεργία είναι η πλέον επισφαλής κατάσταση για τις ομάδες που πλήττονται από αυτή, η αντιμετώπισή της μέσω των ενεργητικών μέτρων για να είναι αποτελεσματική θα πρέπει να στηρίζεται σε προσεκτικό σχεδιασμό: αυτός θα πρέπει να λαβαίνει υπόψη του τόσο τις τάσεις στην αγορά εργασίας, όσο και στις δυνατότητες των υπό ένταξη ομάδων στα

προγράμματα κατάρτισης. Βέβαια, το υπάρχον επίπεδο γνώσης των τάσεων στην αγορά εργασίας είναι γνωστό ότι είναι ανεπαρκές σε επίπεδο χώρας και γίνεται ανεπαρκέστερο όσο μικραίνει η χωρική βάση αναφοράς (π.χ. περιφέρεια, νομός και δήμος).

Η καλή γνώση των τεκταινομένων στο χώρο της αγοράς εργασίας δεν μπορεί παρά να αποτελεί θετικό παράγοντα στην αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κατάρτισης, γιατί δεν είναι δυνατό να λυθεί ένα πρόβλημα, εάν δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις του κατά το στάδιο σχεδιασμού των παρεμβάσεων για την αντιμετώπισή του.

Η προηγούμενη παρατήρηση έχει μεγάλη σημασία, εάν ληφθεί υπόψη ότι η ένταση και έκταση των τάσεων στις αγορές εργασίας των χωρών-μελών της ΕΕ συνήθως διαφέρουν από χώρα σε χώρα, αλλά κυρίως οι τάσεις αυτές διαφέρουν από περιφέρεια σε περιφέρεια στο χώρο της Ελλάδας. Για παράδειγμα, ενώ οι γυναίκες απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο ανεργίας σε όλη την Ελλάδα, ο κίνδυνος αυτός είναι μέγιστος στις Λοιπές Αστικές Περιοχές της Ελλάδας. Η διαπίστωση αυτή υπονοεί ότι μία λογική αντιμετώπιση του προβλήματος θα ήταν η εκπόνηση και εφαρμογή προγραμμάτων κατάρτισης γυναικών με τα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά προσόντα, ανάλογη της έντασης του προβλήματος στις Λοιπές Αστικές Περιοχές. Κάτι παρόμοιο όμως δε συμβαίνει στην πράξη όπου γενικά οι συγκεκριμένες περιοχές υπολείπονται κατά πολύ στην ποσοστιαία κατανομή των κονδυλίων που αποσκοπούν στην κατάρτιση. Κάτι ανάλογο συμβαίνει στο χώρο των μακροχρόνια ανέργων, οι οποίοι δε φαίνεται να έχουν κάποια προτεραιότητα στο σχεδιασμό των προγραμμάτων κατάρτισης.

Ουσιαστικά, οι προηγούμενες παρατηρήσεις υπονοούν την ανυπαρξία προτεραιοτήτων στη στοχοθεσία των προγραμμάτων κατάρτισης, η οποία φαίνεται να προέρχεται αφενός από τη μικρή γνώση που υπάρχει για τα τεκταινόμενα στην αγορά εργασίας και αφετέρου από την έλλειψη ενός εθνικού συστήματος κατάρτισης για το συντονισμό των επιμέρους δράσεων.

Γενικά, πάντως, η εξακρίβωση των σχέσεων ανάμεσα στις λειτουργίες της αγοράς εργασίας και του κοινωνικού αποκλεισμού θα μπορούσε να προκύψει άμεσα από τη διενέργεια σχετικών ερευνών ή έμμεσα από τη σε βάθος δευτερογενή επεξεργασία των έστω περιορισμένων αναλυτικών στοιχείων για την αγορά εργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΔΡΑΚΑΤΟΣ Κ. (1992), *Δυσχέρειες εξόδου της ελληνικής οικονομίας από την κρίση*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ Κ. (1992), «Η πολιτική απασχόλησης στην Ευρώπη και την Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία», στο *Η ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και η Ελλάδα*, Αθήνα, ΤΕΙ Αθήνας, σσ. 101-108.
- ΖΩΓΡΑΦΟΥ Α. (1991), «Η κατάσταση των τριτοκοσμικών εργατών στην Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, τόμ. 6, τ. 165-185.
- ΙΩΑΝΝΟΥ Χ. (1993), «Η αγορά εργασίας μπροστά στην κρίση. Αναδιάρθρωση της απασχόλησης και θέματα πολιτικής», στο *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, σσ. 204-220.
- ΚΑΖΑΚΟΣ Π. (1993), «Πρόσφυγες και κρατική βεντέτα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τόμ. 31, τ. 2048, σ. 48.
- ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. (1986), *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα, προσδιοριστικοί παράγοντες*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑΣ Σ., ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κ., ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ Ν. (1988), *Έρευνα για τη σύνθεση και την κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑΣ Σ. κ.ά. (1990), *Οι διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ Δ. (1990), «Τα χαρακτηριστικά και οι εξελίξεις της ελληνικής αγοράς εργασίας», στο *Η αγορά εργασίας και οι παρεμβάσεις του ΕΚΤ*, Αθήνα, Υπουργείο Εργασίας, ΕΛΚΕΠΑ, σσ. 91-121.
- KARANTINOS D. et al. (1990), *Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion: First National Report of Greece*, Athens, National Centre of Social Research.
- KARANTINOS D. et al. (1992), *Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion: Second National Report*, Athens, NCSR.
- KARANTINOS D. et al. (1992), *The Social Services and Social Policies to Combat Social Exclusion*, Athens, NCSR.
- ΚΕΠΕ (1990), *Απασχόληση-Ανεργία, εκθέσεις για το πρόγραμμα 1988-1992*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- ΛΙΝΑΡΔΟΣ-ΡΥΛΜΟΝ Π. (1992), «Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ένοποιηση. Η περίπτωση της Ελλάδας», στο *Η ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και η Ελλάδα*, Αθήνα, ΤΕΙ Αθήνας, σσ. 91-100.
- ΛΙΝΑΡΔΟΣ-ΡΥΛΜΟΝ Π. (1993), «Σημαντικός ο αριθμός των ανασφάλιστων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τόμ. 26, τ. 2043, σ. 84.
- ΛΙΝΑΡΔΟΣ-ΡΥΛΜΟΝ Π. (1993), «Διευρύνεται η ψαλίδα των αμοιβών των εργα-

- ζομένων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τόμ. 23, τ. 2040, σ. 78.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ε. (1993), «Μεταναστεύσεις και ρατσισμός στην Ευρώπη», στο *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, σσ. 450-457.
- ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (1992), «Η συμβολή της κατάρτισης του εργατικού δυναμικού στην ανάπτυξη – ευρωπαϊκή διάσταση και ελληνική εμπειρία», στο *Η ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και η Ελλάδα*, Αθήνα, ΤΕΙ Αθήνας, σσ. 109-116.
- ΣΤΑΥΡΟΥ Σ. (1992), «Η επιμόρφωση ως μέσο καταπολέμησης της μακροχρόνιας ανεργίας», στο *Η ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και η Ελλάδα*, Αθήνα, ΤΕΙ Αθήνας, σσ. 53-67.
- ΣΤΕΡΓΙΟΥ Δ. (1993), «Μόνιμα θύματα μισθωτοί και συνταξιούχοι και μόνιμοι θριαμβευτές οι φοροκλέφτες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, τόμ. 23, τ. 2040, σσ. 87-91.
- ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΥ Α., ΧΑΤΖΗΒΑΡΝΑΒΑ Ε. (1990), «Παλιννόστηση και φτώχεια. Η περίπτωση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων», *Εκλογή*, τ. 83-84, σσ. 275-293.
- ΤΣΑΜΟΥΡΓΚΕΛΗΣ Γ. (1993), «Η υψηλή ανεργία σαν δομικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας και ο ρόλος των κρατικών πολιτικών», στο *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, σσ. 239-259.

Στατιστικές Πηγές :

- ΕΣΥΕ (1988α), Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1988β), Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο, τόμ. 33, τ. 12.
- ΕΣΥΕ (1991), Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1992α), Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, τελευταία προσωρινά στοιχεία, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1992β), Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο, τόμ. 37, τ. 12.